

Ks. Franciszek DRĄCZKOWSKI
(Lublin KUL)

MIŁOŚĆ BLIŹNIEGO W ŚWIETLE EKSHORTACJI PASTORALNYCH LEONA WIELKIEGO W MOWACH NA WIELKI POST (39-50)

Przez ekshortacje pastoralne rozumiemy wezwania, apele, zachęty i nakazy, dotyczące określonych działań oraz postaw i zachowań, skierowanych do wszystkich wiernych, ujęte najczęściej w formę finalnych wniosków, w zakończeniu wykładu zasad nauki wiary i moralności chrześcijańskiej. Ekshortacje pastoralne, dotyczące głównie prakseologii chrześcijańskiej, podawane są zazwyczaj w formie lakonicznych wezwań oraz wskazówek. Do ekshortacji pastoralnych nie zaliczamy pouczeń oraz ocen zawartych w wykładzie zasad wiary i moralności.

Mając na uwadze zestawienie Leonowych ekshortacji w grupy problemowe, mamy do wyboru dwa kryteria porządkujące: filologiczne oraz merytoryczne. Pierwsze polega na grupowaniu ekshortacji według klucza określonych terminów łacińskich, drugie zaś – na grupowaniu ekshortacji według klucza omawianej tematyki (problematyki). Przyjęcie wyłącznie kryterium filologicznego, w wypadku *Mów* Leona Wielkiego, może się okazać zwodnicze, z racji wieloznaczności poszczególnych terminów. Np. rzeczownik *benignitas* może przyjmować następujące znaczenia: I. dobrotliwość, łaskawość, ludzkość, uprzejmość, przystępność, łagodność, miłe usposobienie; II. dobroczynność, hojność, szczodrość¹. Tylko badanie kontekstu bliższego i dalszego może wskazać, jakie znaczenie miał na uwadze Leon Wielki.

Z powyższych racji postanowiono w niniejszym opracowaniu oprzeć się łącznie na kryterium merytorycznym i filologicznym, dając preferencje temu pierwszemu. W zakresie stosowania kryterium filologicznego mamy do wyboru dwie opcje: rzeczownikową i czasownikową. Pierwsza polega na śledzeniu rzeczowników określających przedmiot ekshortacji, druga – na zestawieniu form czasownikowych, określających proponowane działania i zachowania.

¹ Por. *Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, I, Warszawa 1959, 359. Przy analizie mów posługuję się tekstem łacińskim wg PL 54, 263-308 oraz przekładem K. Tomczaka, POK 24, 169-229.

I. PRZYWRÓCENIE POPRAWNYCH RELACJI MIĘDZY BLIŹNIMI

1. Przebaczenie wzajemnych przewinień. Apele Leona Wielkiego dotyczące powyższego zagadnienia, dają się adekwatniej przedstawić za pomocą kryterium opartego na formach czasownikowych. Przebaczenie określane jest za pomocą następujących czasowników: *remittere* (odpuszczać), *ignoscere* (przebaczyć), *parcere* (przebaczyć, oszczędzać), *ignoscere* (przebaczyć), *negligere* (przebaczać, opuszczać), *relaxare* (przebaczyć, złągodzić, uwolnić).

Remittere – odpuszczać winy (*culpae*), obrazy (*offensiones, offensae*) i krzywdy (*iniuriae*)

1 – remittamus (39, 6)

2 – remittantur culpae (40, 5)

3 – remittant sibi omnes culpas (43, 4)

4 – in remittendis offensionibus (46, 4)

5 – remittantur offensae (42, 6)

6 – si mansuetudo remittant iniuriam (40, 5)

7 – non simus difficiles in remissione (49, 5)

Ignoscere – przebaczyć przewinienia (*delicta*) i grzechy (*peccata*)

8 – alienis ignoscendo delictis (43, 4)

9 – peccatis ignoscamus alienis (44, 3)

Donare (dare) – darować winy (*culpae*)

10 – donare culpas (42, 2)

11 – donantes invicem vobis (44, 3)

12 – demus veniam (39, 6)

Parcere – przebaczyć

13 – gaudeat se invenisse cui parcat (48, 4)

14 – nemo non parcat (50, 3)

Negligere – wybaczyć zniewagi (*contumeliae*)

15 – negligere contumelias (42, 2)

Relaxare – odpuszczać przewinienia (*reatus*)

16 – peccatorum reatibus relaxandis

2. Zapomnienie krzywd. Określone jest przy pomocy czasownika *oblivisci* (zapomnieć), rzeczownika *oblivio* (zapomnienie) oraz czasownika *delere* (wymazać).

1 – in oblivionem mittantur iniuriae (48, 4)

- 2 – alienorum in nos delictorum fiat oblivio (49, 5)
- 3 – oblivionis mandentur iniuriae (39, 5)
- 4 – nunc [...] oblivisci assuescat iniurias (42, 2)
- 5 – deleant offensae (40, 5)

3. Uwolnić więźniów. Ten apel dotyczy dwóch czynności: uwolnienia z kajdan oraz wypuszczenia więzionych na wolność. W tej kwestii wracamy do kryterium rzeczownikowego. Apele Leona Wielkiego skupiają się na rzeczownikach oznaczających kajdany (*vincula*) oraz więzienie (*carcer, custodia, claustra*).

- 1 – vincula relaxentur (49, 5)
- 2 – ne aliquem vincula obstrictum... (47, 3)
- 3 – vincula solvantur (40, 5)
- 4 – nullus eorum aut claustris crucietur aut vinculis (42, 6)
- 5 – nullum custodia teneant (41, 3)
- 6 – nullum carcer includat (41, 3)
- 7 – nec in custodiis tenebris reorum gemitus perseverent (48, 4)
- 8 – et si qui de subditis vestris aut claustra custodiae, aut vincula meruerunt misericorditer relaxentur (44, 3)
- 9 – neminem teneant claustra poenalia (48, 4)
- 10 – ne aliquem habeat carcer inclusum (47, 3)
- 11 – nullus eorum aut claustris crucietur (42, 2)
- 12 – ut eum carceri tradiderit [...] absolutionem acceleret (39, 5)

4. Kary łagodzić i przebaczać. Apele Leona Wielkiego, dotyczące powyższej kwestii, koncentrują się wokół dwóch rzeczowników: *ultio* (surowe karanie) oraz *supplicium* (kara).

- 1 – severitas ultionum [...] mitigentur (47, 3)
- 2 – supplicium iam nesciant culpae (48, 4)
- 3 – et venia deleat ultionem (41, 3)
- 4 – pereant ultiones (40, 5)

5. Odrzucić zemstę i chęć odwetu. Ekshortacje pastoralne, dotyczące powyższej kwestii, związane są z rzeczownikiem *vindicta* (pomsta, zemsta) oraz z czasownikiem *vindicare* (mścić się).

- 1 – cessent vindictae (39, 5)
- 2 – cessent vindictae (42, 6)
- 3 – a vindictae metu omnes subditorum absolvantur offensae (48, 4)
- 4 – nullo vindictae amore videmus (49, 5)

- 5 – cessent vindicta peccati (45, 4)
- 6 – nec exactor sit vindictae, qui petitor est veniae (43, 4)
- 7 – et non studeamus vindicari (39, 6)

6. Pojednanie, zgoda, pokój. W tej grupie ekshortacji Leon Wielki apeluje do swych słuchaczy, by odrzucili wrogość (*inimicitia*) i niezgodę (*discordium*, *discordia*, *dissensio*) oraz zastąpili je zgodą (*concordia*), jednością (*unitas*) i pokojem (*pax*).

- 1 – deponantur omnium discordiarum certamina (49, 6)
- 2 – humanas inimicitias pace delete (44, 3)
- 3 – et inimicitarum aculei conterantur (41, 3)
- 4 – si inimicitiae convertantur in pace (40, 5)
- 5 – aut inimici miseria non laetatur (41, 1)
- 6 – in unitatem studeant redire concordiae (44, 3)
- 7 – discordia pace mutetur (42, 6)
- 8 – videant ne quid ibi discordiae inhaeserit (39, 5)
- 9 – dissensionum materies aculei conterantur (41, 3)
- 10 – in unitatem studeant redire concordiae (44, 3)

Święty Leon Wielki, mając na uwadze szeroko rozumianą miłość bliźniego, apeluje w swych *Mowach* na Wielki Post, najpierw o naprawienie relacji między bliźnimi. Apeluje więc o przebaczenie wzajemnych przewinień, zapomnienie krzywd, uwolnienie więźniów, złagodzenie i przebaczenie kar oraz odrzucenie zemsty i chęci odwetu; wzywa do pojednania i zaprowadzenia zgody i pokoju.

Mając na uwadze „pozytywny” aspekt przykazania miłości bliźniego, wzywa do praktykowania dzieł miłosierdzia i dobroczynności chrześcijańskiej. „Podmiotem udzielającym” są wszyscy wierni bez wyjątku. „Podmiotem przyjmującym” są biedni, tak wierzący jak i niewierzący, chorzy, niedołęzni, kalecy, wygnańcy, sieroty i wdowy. Miłosierdzie i dobroczynność dotyczy wszystkich form pomocy materialnej i duchowej.

II. DOBROCZYNNOŚĆ – MIŁOSIERDZIE

Na początek warto zaprezentować 17 ekshortacji pastoralnych, w których zastał określony zakres miłosierdzia chrześcijańskiego, tak w wymiarze osobowym jak i przedmiotowym. Święty Leon Wielki, zwany „Doktorem jałmużny”, wymienia grupy osób dotkniętych biedą i różnymi nieszczęściami, oraz precyzuje zakres świadczonej im pomocy, która winna obejmować zarówno uczynki dotyczące ciała jak i duszy.

Lp.	Miejsce występowania	Tekst łaciński	Przekład polski
1.	41, 3	„ <i>Misericordes simus ad omnes, maxime autem ad domesticos fidei</i> ” (por. Ga 6, 10)	„ <i>Czyńmy dobrze wszystkim, a zwłaszcza tym, którzy jednej wiary są z nami</i> ”
2.	40, 4	<i>Iucundemur in vestitu eorum quorum nuditate indumentis necessariis texerimus</i>	Przyodzianie nagich niezbędną im odzieżą – oto radość nasza!
3.	47, 3	<i>Intenta debet esse cura [...] ne ullus algeat</i>	Należy starać się usilnie, by nikt nie cierpiał chłodu
4.	47, 3	<i>Intenta debet esse cura [...] ne ullus esuriat</i>	Należy starać się, by nikt nie cierpiał głodu
5.	40, 4	<i>Laetemur in refectioibus pauperum, quos impendia nostra satiaverint</i>	Nakarmienie ubogich z darów naszych – oto niech będzie nasza przyjemność
6.	39, 6	<i>Pauperum gemitus surdo non transamus auditu</i>	Nie bądźmy głusi na jęki nędzarzy!
7.	41, 3	<i>Quamvis ergo fidelium praecipue sit adiuvanda paupertas...</i>	Choć więc naszym obowiązkiem jest wspierać przede wszystkim biedotę wśród wiernych...
8.	41, 3	<i>...sit adiuvanda paupertas [...] etiam illi tamen, qui nondum Evangelium receperunt,...</i>	naszym obowiązkiem jest wspierać biedotę [...], to jednak należy pomagać też tym, którzy nie otrzymali jeszcze Ewangelii...
9.	49, 6	<i>Pauperum cura pinguescat christiana ieiunia</i>	Posty chrześcijan niech stają się żywe [...] opieką nad ubogimi
10.	47, 3	<i>Ne quis inopia deficiat,</i>	By [...] nikt nie przymierał z nędzy
11.	49, 5	<i>Misericordiae primus concipiatur affectus</i>	Więc naprzód powinniśmy się przejąć uczuciem miłosierdzia
12.	40, 4	<i>Sentiant humanitatem nostram aegritudines decumbentium, imbecillitates debilium, labores exulum, destitutio pupillarum, et desolatarum moestitudo viduarum</i>	Dajmy odczuć nasze ludzkie współczucie chorym, przykutym do łoża boleści, niedołącznym, kalekom, znękanym wygnańcom, opuszczonym sierotom, w smutku i troskach zagrożonym wdowom
13.	47, 3	<i>Ne quis moerere tabescat</i>	By ktoś [...] nie marniał ze smutku
14.	45, 2	„ <i>Estote misericordes, sicut et Pater vester misericors est</i> ” (Luc 6, 36)	„ <i>Bądźcie miłosierni, jak i Ojciec wasz jest miłosierny</i> ” (Łk 6, 36)
15.	40, 1	<i>Et ad mensuram consuetudinis nostrae necessariis aliquid addamus augmentis</i>	Wychodźmy ciągle naprzód koniecznym zwiększaniem dobrych czynów poza już sobie przyswojoną miarę
16.	40, 4	<i>Et illis cibus qui nos ad aeternitatem nutriunt impleamur</i>	Nasycajmy się pokarmem odżywiający na wieczność [tj. dobrymi czynami]
17.	43, 4	„ <i>Sic luceat lumen vestrum coram hominibus ut videant opera vestra bona</i> ” (Matth 5, 16)	„ <i>Tak niech świeci światłość wasza przed ludźmi, aby widzieli dobre uczynki wasze</i> ” (Mt 5, 16)

Święty Leon, w powyższych ekshortacjach, określa kategorie osób, którym należy świadczyć pomoc. Są to: biedni (*pauperes*), w pierwszym rzędzie „bracia w wierze” (*domestici fidei*), dalej zaś poganie, którzy dotąd nie poznali Ewangelii (*qui nondum Evangelium receperunt*). Z wymienionych kategorii, osobami, które zasługują na szczególną naszą pomoc są: chorzy (*aegroti*), niedołężni i kalecy (*debiles*), wygnańcy (*exules*), sieroty (*pupilli*) oraz wdowy (*viduae*).

Leon Wielki określa również formy pomocy, związanej z potrzebami materialnymi i duchowymi. Na pierwszym miejscu nasz Autor stawia pomoc duchową, która polega na okazywaniu „ludzkiego współczucia” (*humanitas*) oraz pocieszaniu w smutku wyżej wymienione osoby. Z tymi formami pomocy nierozłącznie związane jest wsparcie materialne. Święty Leon wymienia tylko dwie podstawowe jej formy, tj. nakarmienie głodnych oraz udzielanie niezbędnej odzieży.

W dalszych ośmiu ekshortacjach Leon Wielki apeluje o świadczenie „uczynków miłosiernych” (*opera misericordiae*) – 4 razy, oraz „uczynków pobożności” (*opera pietatis*) – 3 razy. Jeden raz używa określenia „ofiary miłosierdzia” (*misericordiae hostiae*).

Lp.	Miejsce występowania	Tekst łaciński	Przekład polski
1.	48, 3	Ut [...] tanti hospitis [Dei] sint capaces [animae] fiant perseverantis misericordiae operibus ampliores	[By przestronniej było Bogu], niech ją [duszę] rozszerzają wytrwale coraz to nowymi uczynkami miłosierdzia
2.	42, 2	Non timeatur inter opera misericordiae terrenarum diminutio facultatum	Niechaj zatem ci, co pragną świadczyć dobre uczynki, nie lękają się, że zabraknie im środków po temu
3.	42, 6	Et ad promerendam misericordiam Dei per opera vos misericordiae praeparate	Na uzyskanie Bożego miłosierdzia przygotujcie dusze uczynkami swojego miłosierdzia
4.	48, 4	Misericordiae primitus hostias praeparemus	Przygotujmy się do tego [do Paschy] już naprzód ofiarami miłosierdzia
5.	40, 4	Deliciae igitur nostrae sint opera pietatis	Niech naszą rozkoszą będą uczynki pobożności
6.	41, 3	Pietatis opera [...] abundantius exsequamur	[W okresie świętych postów] pełnijmy obfitszą miarą uczynki pobożności
7.	47, 3	Nunc [...] admoneo ut sanctum et salubre ieiunium operibus pietatis ornētis	Abyście ten święty i zbawienny post zdobili pobożnymi uczynkami
8.	46, 4	Nunc tamen [...] sollicitioribus vos pietatis operibus expolite	[W tym 40-dniowym poście] gorliwiej zabiegajcie o ogladę dusz waszych zbożnymi uczynkami

W dalszych pięciu ekshortacjach Leon Wielki apeluje o udzielanie jałmużny (*eleemosyna*) – 3 razy oraz o szczodrość (*largitas*) – 2 razy, względem ubogich.

Lp.	Miejsce występowania	Tekst łaciński	Przekład polski
1.	46, 4	Sollicitoribus [...] vos expolite, non solum in distribuendis eleemosynis	[Gorliwiej zabiegajcie o ogładę dusz waszych] nie tylko rozdawaniem jałmużn
2.	48, 5	Securus et hilaris sit eleemosynae distributor	Spokojny i radosny niech będzie dawca jałmużny
3.	49, 6	In distributione quoque eleemosynarum [...] pinguescant christiana ieiunia	Posty chrześcijan niech stają się żywe rozdawaniem jałmużny
4.	43, 4	Clementes autem et mites animos etiam largitas decet	A ponadto ludziom łagodnym i cichym przystoi jeszcze szczodrość
5.	48, 5	In pauperes [...] benignior nunc largitas exerceatur	[W obecnym czasie] trzeba zdobywać się na większą szczodrość wobec ubogich

W kolejnych dziewięciu ekshortacjach św. Leon Wielki eksponuje wartość dwóch cnót, zbliżonych do siebie zakresem semantycznym: dobrotności (*benignitas*) i życzliwości (*benevolentia*). Termin *benignitas* przyjmuje następujące znaczenia: dobrotność, dobroć, życzliwość, łaskawość, ludzkość, uprzejmość; dobroczynność, hojność, szczodrość². Termin *benevolentia* zaś – życzliwość, przychylność, łaskawość, dobra wola; wyrozumiałość, łaska, miłosierdzie³. Termin *benignitas* występuje w *Mowach* na Wielki Post 2 razy; przymiotnik *benignus* – 3 razy; rzeczownik *benevolentia* – 4 razy. W kontekście wypowiedzi Leona Wielkiego cnoty te dotyczą przede wszystkim świadczenia pomocy, wypływającej z życzliwości. Stąd określenia: *larga benevolentia* (40, 4) oraz *benevolentiae portio* (40, 4).

Lp.	Miejsce występowania	Tekst łaciński	Przekład polski
1.	40, 4	Sed in larga benevolentia celebrandum est [ieiunium]	Obchodźmy go [post] [nie jałową głodówką] – jeno szczodłą wolą czynienia dobrze
2.	40, 4	In quibus iuvandis nemo est qui non aliquam possit exsequi benevolentiae portionem	By zaradzić ich wszystkim potrzebom, winien każdy wnosić cząstkę własną swojej życzliwości
3.	45, 4	Pacis et benevolentiae multiplicetur affectus	Niechaj [...] wzrośnie duch pokoju i wzajemna życzliwość
4.	45, 4	Et qui potuit malitia pollui, studeat benignitate purgari	Kto ulegając złości splamił sumienie, niechaj czynną dobrocią teraz je oczyści
5.	39, 6	Et misericordiam indigentibus prompta benignitate praestemus	Potrzebującym miłosierdzia spieszymy z ochoczą pomocą (hojnością)

² Por. *Słownik łacińsko-polski*, dz. cyt., s. 359.

³ Por. tamże.

6.	42, 6	Omnes nos benignos [...] experiantur	Ktokolwiek zetknie się z nami [...] niech odczuje, żeśmy pełni dobroci
7.	48, 3	Sit ergo sanctus populus Dei, sit benignus	Świętym i dobrym powinien być lud Boży
8.	41, 3	Quia in omnibus hominibus naturae est diligenda communio, quae nos etiam iis benignos debet efficere, qui nobis quacumque sunt conditione subiecti	Boć we wszystkich winniśmy miłować [...] wspólną nam naturę. Ta wspólnota ma nas dobrze usposobić wobec tych, co w jakiegokolwiek służebności od nas pozostają
9.	48, 5	Non timeatur in iis expensis defectio facultatum, quoniam ipsa benignitas magna substantia est	A nie należy się obawiać, że datki na nie łożone uszczuplą nasze mienie. Sama dobroczynność jest wielkim bogactwem.

W podsumowaniu statystycznym należy zauważyć, że św. Leon w swych 12 *Mowach* na Wielki Post poświęca aż 39 ekshortacji dziełom miłosierdzia szesnaście lat temu. Pomoc świadczona bliźnim nie ogranicza się tylko do sfery materialnej lecz obejmuje również sferę moralno-uczuciową. Przedmiotami ekshortacji pastoralnych Leona Wielkiego są:

1. miłosierdzie (*miser cordia*),
2. udzielanie odzieży ubogim (*indumentum necessarium*),
3. karmienie ubogich (*refectio pauperum*),
4. wspieranie ubogich (*adiuvanda sit paupertas*),
5. opieka nad ubogimi (*cura pauperum*),
6. zaradzenie nędzy (*inopia pauperum*),
7. uczucie miłosierdzia (*affectus misericordiae*),
8. ludzkie współczucie (*humanitas*),
9. pocieszanie smutnych (*ne quis moerere tabecat*),
10. uczynki miłosierdzia (*opera misericordiae*),
11. ofiary miłosierdzia (*hostiae misericordiae*),
12. uczynki pobożności (*opera pietatis*),
13. dobrotliwość (dobroć) (*benignitas*),
14. hojna życzliwość (*benevolentia*),
15. szczodrość (*largitas*),
16. jałmużna (*eleemosyna*).

Rodzi się pytanie, czy powyższą różnorodność można sprowadzić do jednego wspólnego mianownika, jakim jest termin jałmużna? (nota bene termin ten pojawia się w badanych *Mowach* Leona Wielkiego tylko 3 razy). Do takiej bowiem opcji zdaje się skłaniać francuski uczone E. Dolle, który nazywa Leona Wielkiego „Doktorem jałmużny”⁴.

⁴ Por. E. Dolle, *Leon docteur de l'aumon*, „La vie spirituelle” 4 (1957) 116-128.

***

W podsumowaniu statystycznym należy zauważyć, że liczba ekshortacji pastoralnych, omówionych w niniejszym artykule, a dotyczących dobroczynności – miłosierdzia chrześcijańskiego (39) oraz przywrócenia poprawnych relacji między bliźnimi (55) – wynosi łącznie 94. Ze względu na szczupłe ramy niniejszego artykułu postanowiono pozostałe apele – ekshortacje omówić w następnym opracowaniu. Kwerenda tego materiału, w ujęciu statystycznym, przedstawia się następująco:

1. Program doskonalenia chrześcijańskiego (walka z grzechami, nałogami i wadami, nabywanie cnót, świętość) – 109 apeli.
2. Odniesienie do Boga (słowo Boże, pomoc Boża, posłuszeństwo łasce i przykazaniom Bożym) – 16 ekshortacji.
3. Unikanie błędów herezji – wierność nauce zawartej w *Symbolu* – 12 apeli.
4. Badanie i oczyszczanie sumień oraz serc – 10 ekshortacji.
5. Czujność wobec podstępów szatana – 9 wezwań.
6. Przestrzeganie postów – 7 apeli.

W sumie pozostały do omówienia 163 ekshortacje pastoralne. Łatwo policzyć, że w 12 *Mowach* św. Leona na Wielki Post występuje łącznie 257 ekshortacji. W oparciu o powyższą statystykę, można wskazać na określone priorytety, które Leon Wielki stawia w swym programie pracy duszpasterskiej na Wielki Post:

- Program doskonalenia – 109 ekshortacji (42,4%)
- Przywrócenie poprawnych relacji między bliźnimi – 55 ekshortacji (21,4%)
- Dobroczynność – miłosierdzie – 39 ekshortacji (15,1%)

Na koniec warto dodać, że zestawienia statystyczne, chociaż nie stanowią bezwzględnego kryterium, to jednak, posiadają swoją ewidentną wymowę, wyrażoną w liczbach trudnych do obalenia.

L'AMOUR DU PROCHAIN A LA LUMIERE DES EXHORTATIONS
PASTORALES DE SAINT LEON LE GRAND PRESENTES
DANS LES *SERMONS POUR LE CAREME* (39-50)

(Résumé)

Par le terme d'«exhortations pastorales» nous comprenons convocations, appels, encouragements et ordres, adressés à tous les fidèles, concernant actions, attitudes et

comportements déterminés. Dans les *Sermons pour le Carême* on a 257 exhortations en tout. Saint Léon, en premier lieu, fait appel aux auditeurs au sujet du rétablissement des relations correctes entre les hommes. Parmi elles, il mentionne: le pardon des offenses réciproques, l'oubli des injustices, la libération des esclaves, l'indulgence et la rémission des peines, le rejet de la vengeance et de la volonté de revanche. Il souligne aussi la nécessité de la concorde, de l'unité et de la paix. Saint Léon consacre à ce sujet 55 de ses exhortations (soit 21,4%). Il encourage ensuite à pratiquer les oeuvres de charité et de bienveillance parmi lesquelles il compte: actes de miséricorde, aumône, bienveillance, largesse et compassion humaine (*humanitas*). Il consacre 39 exhortations (soit 15,1%) à cette problématique. 7 appels seulement concernent l'observation du jeûne. Saint Léon consacre 109 exhortations (c'est-à-dire 42,4%) au programme de la perfection chrétienne. En s'appuyant sur la statistique établie ci-dessus, on peut comprendre l'importance relative que Saint Léon accordait à ces différentes valeurs dans son programme de pastorale pour le Carême.